

ROPARSKA VLAČUGA. SAMOPREDSTAVITEV IN INTERPRETACIJA
PREDSTAVNIKOV REVŠČINE MED KRANJSKIMI ELITAMI*Dragica ČEČ*Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: dragica.cec@zrs.upr.si*IZVLEČEK*

Prispevek analizira dve polji neenakopravnega odnosa na sodišču. Prvo polje analize se osredinja na predstavitve praks mlade ženske iz revne podeželske družine pred zasliševalci, pred katerimi se zagovarja za svoje policijske prekrške. Drugo polje pa analizira njene oznake s strani organov pregona in izpraševalcev ter mestne skupnosti ter s primerjavo konstrukcije podobe zločina odgovarja na intenzivnost kriminalizacije revne mladenke, katere polje preživetja se giblje na eksistenčnem robu in na meji med legalnimi in nelegalnimi načini preživetja.

Ključne besede: mladi ljudje, revščina, socialne identitete, kolektivni spomin, konstrukcija zločinca

LA PROSTITUTA-BRIGANTE. AUTORAPPRESENTAZIONE E
STIGMATIZZAZIONE DELLA POVERTÀ TRA LE ELITE DELLA CARNIOLA*SINTESI*

Il contributo analizza due aspetti relativi alla discriminazione in ambito giudiziario. Il primo si focalizza sulle prassi utilizzate da una giovane donna di origini contadine nell'atto di difendersi davanti agli inquirenti a causa delle infrazioni commesse. Il secondo aspetto esamina invece gli stigmi che le vengono assegnati dagli organi penali, dagli inquirenti e dalla comunità cittadina. Con l'obiettivo di verificare cosa si cela dietro al processo di costruzione di una figura criminale, il contributo si sofferma, problematizzandola, sulla determinazione con cui viene criminalizzata una giovane di origini modeste, costretta a (sopra)vivere ai margini della società, al confine tra legalità ed illegalità.

Parole chiave: giovani, povertà, identità sociali, memoria collettiva, costruzione di una figura criminale

UVOD

Ekonomija in tudi vsakdanje življenje v mestih v 18. stoletju sta bila tako kot v predhodnih stoletjih zgodnjega novega veka odvisna od migracije zlasti mladih, najbolj delovno aktivnih ljudi (Kalc, 2008). Čeprav so mestne oblasti že v poznem srednjem veku razvile mehanizme za nadzor migracij v mesto, je ravno 18. stoletje zaznamovala intenzivna dejavnost na tem področju. Nova sredstva in načini nadzora migracije v mesta, združeni v delokrog t. i. policije, so se povezovali z novimi državnimi (izpopolnjen sistem zagotavljanja javne varnosti in nov sistem rekrutacije) ter gospodarskimi interesi (ustanavljanje manufaktur). V praksi so se izpopolnjena načela policije udeležila zlasti pri nadzoru določenih družbenih skupin in njihovega načina življenja: mobilnosti mladih ljudi, življenja ljudi brez premoženja ter ljudi s kriminalno preteklostjo, ki so jo v družbi 18. stoletja označili kot slab družbeni ugled. Zakonodaja je ob koncu 18. stoletja predvidela mehanizme, s katerimi se je nadzorovalo posameznika in tudi kazni za kršitve le-teh. Tedaj je kazensko zakonodajo združeval kazenski red iz leta 1787 in kazenskoprocesni red iz leta 1788. Prvi je vseboval tako sankcije za zločine kot za manjše policijske prekrške. Med najbolj pogostimi kršitvami policijskih predpisov ob koncu 18. stoletja, ki so se začeli z aretacijo, nadaljevali s kratkim zaslišanjem in končali z odgonom iz mesta, včasih poostrenim s kakšno drugo sramotilno kaznijo, je bilo potovanje brez potnega lista. V mestih pa so se tem prekrškom pridružili še javno beračenje, brezposelnost in nedovoljeni povratki v mesto. Majhne kraje, ki so spadale med prekrške, so bile po pogostosti šele za prej navedenimi vzroki aretacije. Mnogi drugi prekrški in še zlasti tisti, ki so se navezovali na moralo (priležništvo, prostitucija, zvodništvo), so bili težje dokazljivi (prim. primer, ki ga navaja Valentinitš, 1986). Posamezniki, ki so bili osumljeni tovrstnih dejanj, so bili redkeje kaznovani po členih policijskega reda, ki so sankcionirali tovrstna dejanja, veliko pogosteje pa po drugih členih (nedovoljeno bivanje v mestu, beračenje, brezposelnost). Zaradi patriarhalne ureditve družbe je bilo moralno nesprejemljivo samostojno življenje mlajših deklet, ki so bile zato v mestih deležne posebnega nadzora mestnih represivnih organov. V ta pravno in upravno-politični okvir se umešča tudi izsek iz življenjske zgodbe Elizabete Korošec, ki bo predstavljen v omenjenem prispevku. Prvo polje analize v pričujočem prispevku se bo zato osredinilo na predstavitev praks, ki jih je Elizabeta Korošec kot mlada ženska iz revne podeželske družine predstavljala pred zasliševalci, pred katerimi je bila zaslišana zaradi različnih prekrškov zoper policijske predpise. Za raziskovalca so posebej pomenljive identitete, s katerimi se je predstavljala pred zasliševalci. Namen omenjenega prispevka je ugotoviti tudi, v kolikšni meri je na odnos oblasti do Elizabete Korošec vplivalo njeno kršenje prepovedi, da se v mesto ne sme vrniti. Na kršenje te prepovedi so bolj ali manj dosledno pazili organi pregona, ki so posameznika, ko se je pojavil ali že nekaj časa zadrževal v mestu, aretirali. Ne gre namreč

zanemariti interesa mestnih oblasti, ki so stremele k odvrčanju že kaznovanih tujcev od ponovnega prihoda v mesto in ki so aretiranega poleg nedovoljenega povratka včasih zasliševale še za kakšen drug prekršek. Na njen družbeni ugled in posledično na odnos oblasti do nje je poleg njenih prekrškov močno vplivala okoliščina, da je bila neposredno povezana z mladeničem, ki je dobil etiketo najhujšega zločinca.

KAJ RAZLIČNI SODNI PROTOKOLI POVEDO O NAČINIH PREŽIVLJANJA ELIZABETE KOROŠEC?

Pred odgovorom na vprašanje o različnih identitetah Elizabete Korošec in njenih načinih preživljanja je potrebno predstaviti njena soočenja zlasti z ljubljanskimi organi pregona in lokalnimi oblastmi. Ko so ljubljanski policijski čuvaji ob pričetku enega od večtedenskih sejmov leta 1801 predali mestnim oblastem Elizabeto Korošec (tudi Koroschitz), so jo organi pregona aretirali na sejmišču, ker so sumili, da je kot revna podeželanka izkoristila pričetek večdnevnega sejma zato, da bi kaj ukradla. Elizabeto Korošec so na dan aretacije opazili na istem kraju in mogoče celo v družbi s tatico, večkratno povratnico Barbaro Rozman (ZAL, 2, f. 769, 2. 5. 1801), katere kraje leta 1798 so bile po mnenju mestnih oblasti precej nevarne. Zlasti so bile nevarne njene ideje o načinu kraje, ki so bile precej premišljene in načrtovane. Dogovorila se je namreč z nekim moškim, beračem, da bi kradla skupaj, kar je pomenilo, da bi eden nastopal kot kupec in tako pritegnil pozornost prodajalca, drugi pa bi v tem času s stojnice kaj izmaknil, nato pa bi si razdelila plen (ZAL, 2, f. 758–767, 14. 9. 1798, 15. 9. 1798, 24. 9. 1798). Prav zato si je prva že septembra prislužila enome-sečno kazen v prisilni delavnici, ki so jo poostrili z javnim delom, saj je bila krajja preveč nevarna tržnemu "miru". Če Elizabete Korošec med majskim sejmom leta 1801 slučajno niso zalotili na enem od dveh najdaljših, kar štirinajst dni trajajočem sejmu, skupaj z Barbaro Rozman, sta vsekakor pristali v istem zaporu in sta bili skupaj zaslišani pred magistratnim svetnikom, ki je bil po kazenskem procesnem redu iz leta 1788 pristojen za zaslišanja ljudi, osumljenih manjših, t. i. političnih zločinov. Ohranjen je namreč samo en sodni protokol, v katerem so bili obravnavani prekrški obeh. Glede na okoliščine, v katerih so jo zalotili, in po preiskavi njene cule, so mestni sodni sluge takoj posumili, da so obleke, ki so jih "držali v rokah," ukradene. V njeni culi so namreč našli dolgo črno srajco (*Kittei*) z belimi pikicami (*Düpfen*), moder moški trak in večji svilen rdeči robec z zelenimi progami, par ženskih rokavic in sedem vatlov rdečih bombažnih (*baumwolle*) trakov. Sumljivi so bili prav nekateri predmeti, ki jih je imela s seboj. Obleke, ki so jih našli v njeni culi, niso bile kmečke, kar dokazuje natančni opis posameznega dela oblačila. Če bi bila oblačila bolj preprosta, bi njihov opis mestni uradnik hitro zaključil zgolj z oznako: kmečka. Na neprimerno razkošnost oblačil je opozoril tudi sam uradnik, saj je zapisal, da se zdi, da bi utegnili biti ti predmeti ukradeni ("*diese Effekte wahrscheinlich gestohlen sein*").

dürfte") (ZAL, 2, f. 771–772, 1. 5. 1802). Njen zunanji videz, od njene obleke naprej (predvidevamo, da je bila precej suhe telesne konstitucije, ki je bila značilna za ljudi, ki so jedli enolično hrano), je izpraševalec hitro povezal z revščino. Dodatni sum je zagotovo spodbudila tudi okoliščina, da so med telesno preiskavo našli tudi kovance v vrednosti goldinarja in devetih krajcarjev. Dekle se kljub njej nenaklonjenim okoliščinam ni vdalo v usodo in se je kljub predstavljenim okoliščinam izmikalo odgovornosti in trdilo, da je lastnica najdenih predmetov Marija Hrast. Za nepoučene so policijski čuvaji v poročilo dodali notico, da je bila tudi domnevna lastnica blaga znana tatica¹ (ZAL, 2, f. 771–772, 1. 5. 1802), čeprav se v ohranjenih virih istega magistrata ne pojavi. Magistratni svetnik Gollmayer je zapisal: "*Nachdeme auch dieses Weibsbild so beschaffen ist, wie sie art. 635² do hat man auch in Betreff dieser das nämliche vorzukehren befunden*" (ZAL, 2, f. 771–772, 1. 5. 1802). Da je bila oseba stigmatizirana, dokazujejo tudi podpisi drugih magistratnih uslužbencev, ki so pogledali sklep, ki ga je opravil svetnik, zadolžen za reševanje policijskih zadev. Pod sklep so se namreč podpisali župan Kokail in policijski nadzornik Kremnizer. Zaključek procesa je bil nekoliko nenavaden za vsakdan mestnih represivnih organov zadnjih osmih let, ko se je v glavnem mestu province avtonomnim mestnim organom pridružila še centralnim organom podrejena in v zadeve glavnega mesta vpeta policijska direkcija. Čeprav so neposredno dokazali krajo le Barbari Rosman, so obe priprli do konca sejma, nato pa ju je sodni sluga pospremil do mestnih mitnic, ki so zamejevale mestno ozemlje, in jih podučil, da se ne smejo vrniti v mesto, ter jim zagrozil s hujšo telesno kaznijo ob naslednjem zaprtju. Kazen bolj poznane tatice Barbare Rozman je bila hujša, saj so jo poleg zapora obsodili še na za žensko najbolj sramotno kazen – javno delo do konca letnega sejma, ker je kot poznana tatica ogrožala sejmsko dogajanje in posledično javno varnost na njem. Ker bi lahko na omenjenem sejmu naredila še veliko škode, če bi bila takoj obsojena (*abgestraft*) in izpuščena, so jo raje do konca sejma obsodili na delo v lahkem okovju (*leichte Eisen*), kar so dali jasno vedeti v izreku sodbe.

Tako se je končal prvi zapisnik, ki se je ukvarjal z deviantnimi dejanji relativno mlade ženske. Že prvi zapisnik potrjuje domnevo, da so bile v sodne protokole zapisane identitete zaprtih predstavnic podeželske ali mestne revščine prilagojene namenom, ki so jih imele mestne oblasti v trenutku, ko so jih zaprle. V zgoraj predstavljenem sodnem postopku so se mestni svetniki ukvarjali z dvema različnima tipoma predstavnic revščine, ki so pritiskale v mesto. Na eni strani so se ukvarjali z deviantnimi dejanji izkušene in večkrat obsojene ženske, katere povratništvo je dajalo slutiti, da so tudi kazni, ki so jih izrekle oblasti, neuspešne, na drugi strani pa

- 1 V nemščini kot "*bekante Diebin*". Tovrstne negativne oznake je najti samo v poročilih, ki so na magistrat prihajala iz policijske direkcije in so urejala tako hierarhijo kot pristojnosti med obema.
- 2 Ta artikel sicer v kazensko procesnem redu ni obstajal (imel je le 304 člene), tako da ni jasno, kaj je svetnik mislil s tem sklepom (Kriminal, 1788).

je šlo za dejanja ženske v pozni mladosti, na katero bi lahko kazni še imele določen učinek. V pričujočem prispevku se bom osredotočila tudi na predstavitev praks mlade predstavnice revščine na eni strani in samopredstavitve te ženske na drugi strani, katere življenje je bilo potisnjeno na eksistenčni rob.

Po prvi aretaciji leta 1801, ki je bila predstavljena v uvodu, se je v ljubljanskih sodnih protokolih Elizabeta Korošec znova znašla julija 1802 zaradi aretacije v Kamniku. V tem mestecu so jo zalotili sredi poletja, 21. julija 1802, in jo, kot je bilo običajno za mestne policijske zadeve tega mesteca, predali deželskemu sodišču Križ. V zapor so jo odpeljali iz gostilne v Svinjski ulici (*Schweingasse*),³ kjer so jo zalotili v družbi steklarskega mojstra. Trdila je, da v času, ko jo je aretiral policijski čuvaj, v gostilni ni bilo drugih gostov (ZAL, 2, f. 773–774, 21. 7. 1802). Za njeno aretacijo ni bila nepomembna tudi okoliščina, da je v ulici, kjer je bila zalotena, živel tudi kamniški mestni sodni sluga (birič). Pred kriškimi izpraševalci se je Elizabeta Korošec predstavila kot dekla pri peku Štefanu Bubiču v ljubljanskem šentpetrskem predmestju na takoimenovani Stezi "*Steig*" (ZAL, 2, f. 773–774, 21. 7. 1802). Upravitelju gospostva Križ je takšna zgodba in njena identiteta ustrezala, saj je dobil primerno utemeljitev za sodbo, zakaj je dekle kar najhitreje odgnal v Ljubljano. Označil jo je kot pobeglo deklo, ki je kršila pravila septembra 1787 izdanega poselskega reda. A tudi v Ljubljani so se pripravili na sprejem domnevno pobegle dekle. Le dva dni po prvem zaslišanju v Križu so jo zaslišali tudi v Ljubljani (23. julija 1802). Povratnici so morali dokazati, da si je stvari izmislila (ZAL, 2, f. 775–778, 23. 7. 1802), četudi je kriškemu izpraševalcu taktično povedala samo ime svojega delodajalca. Dekle so magistratni svetniki po nekaj tednih čakanja v zaporu obsodili na odgon iz mesta,⁴ tokrat proti Škofji Loki in v vas sv. Duh, kjer je bila rojena. Prepovedali so ji tudi, da bi se še kdaj vrnila v Ljubljano. Kljub kaznovanju in prepovedi vračanja v mesto, ki je bila pospremljena z grožnjo po hujši kazni, se je Elizabeta Korošec v Ljubljano vrnila že čez dobro leto in pol. 17. aprila 1804 je bila znova za rešetkami ljubljanskih zaporov. Zasliševalcem se je v tej epizodi srečevanja z mestnimi organi pregona predstavila kot dvaindvajsetletnica, doma iz Stare Loke in župnije sv. Jurija (ZAL, 2,

3 Po Polcu sta bili na Svinjski ulici mogoče še dve gostilni. Na hišni številki 83 je bil leta 1795 gostilničar, vinski in žitni trgovec Andrej Svetic, o katerem se je lastninski vpis ohranil iz leta 1795, na številki 90 pa je leta 1791 stanoval Tomaž Jereb, ki se je pred letom 1804 odselil (Polec, 1955, 51–110, 79–81).

4 Po drugem delu kazenskega zakonika, art. 18 (Gesetz, 1787) je postalo policijsko sredstvo odgona omejeno prav na odgon iz določenega kraja. Omenjeni člen je posebej določal, da odgon iz določenega kraja posamezniku ne omejuje pravice, da si preživetje išče kjer koli drugje. Ker se zapisi o Elizabeti Korošec pojavljajo tudi pozneje, ko je v veljavo stopil nov kazenski red, ki je zopet bolj natančno definiral različne vrste odgonov (iz določenega področja, dežele ali dednih dežel) in ni več vseboval posebnega določila, namenjenega odgnanim iz posameznih mest. Kljub temu ni spremenil utečene prakse, ki se je izvajala še celo stoletje (primerjaj primere, ki jih navaja Stariha, 2008, 37–76). Korenine omenjenega pravnega sredstva segajo še v rimsko pravo.

f. 779–782, 17. 4. 1804, 18. 4. 1804). Po tej aretaciji so jo precej dolgo zadrževali zaprto, saj so jo odgnali šele konec aprila, a že 28. maja 1804 so jo v gostilni v Šiški aretirali skupaj s skupino deklet: Alenko Mikološ in Marijano Jovan iz Kranja, Jožefo Pancing iz Trsta in Marijo Lesič iz Dolenjske (*Presowa – Brezova Reber* ?) (ZAL, 6, f. 585–588, 26. 5. 1804). Julija 1804 je bila zopet v Ljubljani in zopet aretirana, tokrat z Marijo Jasenko (ZAL, 2, f. 787–788, 3. 7. 1804), naslednji mesec avgusta pa se je postopek ponovil z Mico Gabrovec (ZAL, 2, f. 789, 1. 8. 1804). Že konec septembra istega leta je bila v Ljubljani aretirana skupaj z Moravčanko Marinko Šibrovec in Ano Mihelc (ZAL, 2, f. 792–793, 29. 9. 1804). Čez dobrega pol leta so jo ponovno aretirali 2. maja 1805 (ZAL, 2, f. 798, 1. 5. 1805). Zadnjič se v protokolih ljubljanskih policijskih zadev Elizabeta Korošec pojavi 26. julija 1805 (ZAL, 2, f. 799, 26. 7. 1805).

Elizabetino pogosto vračanje v Ljubljano jo zopet povezuje s praksami z Barbaro Rozman, s katero je bila zaprta, zaslišana in obsojena leta 1801 in s katero si je delila še nekaj drugih značilnosti. Elizabeta Korošec si je kot enega od prostorov, v katerih je iskala vire za preživetje, prav tako kot Barbara Rozman, izbrala migracijo in življenje med podeželskim in mestnim okoljem. Prav zato sta se obe ohranili v kolektivnem spominu mesta in njegove neposredne okolice. Le da je iz virov razvidno, da je Barbara Rozman mestnim oblastem s svojimi premetenimi načini kraje povzročila obilo preglavic. Barbara Rozman, znana tudi po svojem vzdevku Traven, je bila namreč večkrat ujeta zaradi precej spektakularnih krajev na sejmišču (ZAL, 2, f. 771–772, 1. 5. 1802). Ne glede na zadnjo okoliščino pa lahko obe označimo kot predstavnici podeželske revščine, ki je v želji po iskanju preživetja pritiskala v mestna središča (prim.: Van de Pol, Kuijpers, 2005, 43).

Soočenja Elizabete Korošec z oblastmi so pomembna še zaradi ene okoliščine, zaradi katere je njen primer drugačen od primera Barbare Rozman oziroma žensk, ki so živele na eksistenčnem robu. V protokolih je označena kot stara 20 in 21 let, kar opozarja, da gre za predstavnico starostne skupine, ki je bila v demografski sliki mesta posebej močno zastopana in ki je po svoji številčnosti v tej starostni skupini v največjem mestnem središču na Kranjskem številčno prekašala moško populacijo.⁵ Dekleta so mestne oblasti tudi po prestopu meje polnopravne (zlasti gospodarske) odraslosti pri 24 letih najprej označile kot dekle, ženske brez službe ali osumljene nemoralnosti. Pripadnice te v mestu posebej izpostavljene starostne skupine so polnile arhive mestnih uradnikov. Če povzamemo trditev P. Griffitsa, s katero smiselno odgovarja na ra-

5 Presežek deklet nad moškimi se kaže zlasti v starostni skupini 20–24 let (prim.: Valenčič, 1954, 196, Kalc, 2008; 2009). V Ljubljani (brez predmestij) je bil leta 1754 delež moških v starostni skupini 10–19 22,7% in delež žensk 16,9%, v naslednji starostni skupini 20–29 let pa se je delež žensk povzpela na 25,6%, medtem ko se je delež moških zmanjšal na 20,2%. Še bolj pomenljivo pa je dejstvo, da so ženske med posli predstavljale večino in da je bil delež poslov v celotni populaciji več kot 20% (Valenčič, 1954, 196).

zlične poglede demografskih zgodovinarjev, potem lahko trdimo, da delo poslov in služinčadi sicer ni bilo omejeno na to starostno skupino (*t. i. age specific*), je pa bilo zagotovo z njo zelo tesno povezano (*t. i. age-related*). Družba je prek služenja izvajala tako nadzor kot socialno discipliniranje mladih ljudi (Griffits, 1996, 366).⁶ Na plečih mladih ljudi (poslov, služinčadi, hlapcev, vajencev in dekel) in ljudi brez stalnega bivališča, torej brez strehe nad glavo, se je v 18. stoletju bolj kot nad drugimi socialnimi skupinami izvajal intenzivni policijski nadzor, ki je zlasti urejal življenje v mestu in uravnaval obseg mestnega prebivalstva. Podobe Elizabete Korošec ne bomo našli v ikonografiji usmiljenja vrednih beračev (prim.: Sudeck, 1931; Valentinitich, 1997, 181–182), saj mladi ljudje niso bili tisti, ki so bili upravičeni do usmiljenja drugih, zlasti zato ne, ker so se bili sposobni preživljati z lastnim delom. Avtorji ugotavljajo, da je starostna skupina med 20 in 30 let najpogosteje zastopana v seznamih zajetih in odgnanih revežev, medtem ko so bila dekleta, stara od 15 do 25 let, celo v večini med zalotenimi berači (Valentinitich, 1998, 178–179). Podobne značilnosti se izrisujejo tudi pri analizi sodne prakse ljubljanskih mestnih oblasti v policijskih zadevah. Mestne oblasti so si prizadevale zlasti, da brezposelni reveži oziroma ženske z majhnimi otroki ne bi postali breme mestnih oblasti. Prav odnos mestnih oblasti do tega dela prebivalstva se jasno odraža tudi v usodi Elizabete Korošec. Kaznovalna praksa, ki jo je na svojem telesu občutila Elizabeta Korošec, jasno kaže na cilje mestnih oblasti. Najbolj neposredno so ljubljanski mestni uradniki svojo politiko do migracij revnih razkrili v enem od sicer poznih dopisov, s katerim so se odzvali na njen ponovni odgon: zapisali so namreč, da naj lokalne oblasti poskrbijo, da bo imela delo. Seveda so to znali povedati na zelo eleganten način, da naj jo na *"poljuben način spodbujajo k zaposlitvi, da jih tako onemogočijo, da bi jo ponovno zalotili v Ljubljani"* (*"sie auf eine beliebige Weise zur Beschäftigung anzuhalten und ihr die Gelegenheit zu benehmen damit sie nicht wieder in Laibach betreten werden"*). Dodati je seveda potrebno, da so bili posebnega nadzora deležni predstavniki revščine iz različnih družbenih skupin, ki so tudi tako, da so potovali od mesta do mesta in po podeželju, iskali različne načine preživetja. Izhajajoč iz mestnih okolij so se z mladimi intenzivno ukvarjali tudi državni teoretiki merkantilizma in kameralizma in se navezovali tudi na prakso, da so urbana središča že od konca srednjega veka začela razvrščati reveže v skupine, ki so bile upravičene ali neupravičene do darov drugih. Glavni kriterij razvrščanja je postal etos dela (prim. tudi: Jütte, 1996, 141–200; Stekl, 1982, 122–147; Simoniti, 2003, 16; Grell, 2005). V diskurzu državnih teoretikov je prevladovalo mnenje, da človek, ki želi delati, ne more biti revež. Reveže in berače je bilo po njihovem mnenju iskati samo

6 Vprašanja o policijskem nadzoru si namreč že več kot desetletje postavljajo zgodovinarji urbanih, mestnih okolij zgodnjega novega veka (glej zlasti Griffits, 1996, 351–389), ki se je problema lotil za obdobje do začetka 17. stoletja. V svojem delu *Youth and Authority* je zapisal, da so delovanje mestnih oblasti zaznamovala posebna politika oblasti do mladih ljudi "brez gospodarja", ki je bila del širšega ukvarjanja mestnih oblasti z moralnostjo in socialnim discipliniranjem (Griffits, 1996, 366).

med tistimi, ki nočejo in si ne želijo delati, je bil neposreden eden izmed najbolj vplivnih državnih teoretikov Johann Heinrich Gottlob Justi. Mestnim organom nadzora so bile namreč zaupane naloge v zvezi s splošno varnostjo v mestu in med njimi je bil tudi nadzor nad revnimi prišleki. Posebej so nadzorovali mlade ljudi, ki so ostali brez službe ali pa si te v mestu še niso uspeli najti, saj so sredi 18. stoletja s posebnim patentom leta 1754 posebej zaostriili pogoje za prejem domicilne pravice. Nadzor nad moškimi je bil pomemben tudi zaradi novega sistema rekrutacije.⁷ Z njo je bila dokaj hitro po uveljavitvi domicilne pravice povezana tudi dolžnost skrbi za revne. Glavno mesto je zaradi večjega povpraševanja po mladi delovni sili predstavljalo svojevrsten magnet za tisti del mladega presežnega podeželskega prebivalstva, ki je moral oditi od doma oziroma je pripadal družinam brez vsakršnega premoženja in strehe nad glavo. Nadzor nad iskalci dela je bil še toliko večji, ker mestne oblasti niso bile pripravljene prevzeti nase breme oskrbe revnih, ki niso bili rojeni v mestu.

Iz vseh ohranjenih protokolov, ki se nanašajo na Elizabeto Korošec, in splošne naravnosti politike mestnih oblasti je jasno, da so sodniki med družbeno sprejemljivimi identitetami, s katerimi se je predstavljala, sprejeli identiteto deklet,⁸ ostale identitete pa so bile manj spremenljive in jih pogosto niso niti zapisali. Njena starost je pri sprejemanju identitet igrala pomembno vlogo. Iz njenih izjav je razvidno, da je kljub temu, da je veljala za tisti del revščine, katere predstavnikom je bil otežen dostop do častnih služb in so se zato pogosteje preživljali z nemoralnimi praksami, relativno dobro poznala prakse mestnih dekel, ki jih je s pridom uporabljala v svoji samoprezentaciji. Že v prvem zaslišanju v deželskem sodišču Križ je sodnik utemeljeval svoje ukrepe in kraj odгона prav z Barbarino identiteto pobegle deklet. V zaslišanju ji je namreč zastavil tudi vprašanje, ali je imela dovoljenje gospodarja za odhod iz službe in ona je odvrnila, da ga za dovoljenje ni vprašala. Takšno deklo pa je bilo potrebno predati gospodarju, od katerega je zbežala (ZAL, 2, f. 773–774, 21. 7. 1802), na čemer je tudi pravno slonela utemeljitev uradnikov deželskega sodišča za njeno sodbo. Pomenljiva pri tej identiteti je bila okoliščina, da se iz nekaterih drugih primerov vidi, da so mestni uradniki za del podeželske revščine verjeli, da si njihovi otroci morejo najti častne službe in da zato ni možnosti, da bi si v mestu našli

7 Več o spremembah vojaške organizacije glej: Smole, 1956, 21–24.

8 Podobno domišljena je bila tudi praksa sedemnajstletne Elizabete Kandule leta 1802. Organi pregona so jo kljub mladosti okarakterizirali kot znano kot predano nemoralnemu življenju, ki je pri osemnajstih že štiri leta živela na robu moralno sprejemljivega. Njene izjave kažejo, da je poznala posledice, ki jih lahko povzročijo določene izjave, saj je bila praksa preganjanja deklet brez službe v mestu tako pogosta, da je vedela, kakšne posledice lahko pričakuje. Svojo samopredstavitve z identiteto deklet je še bolj izpopolnila kot Elizabeta Korošec. Za svoje delodajalce je izbrala samo ugledne osebe. Enkrat je bil njen delodajalec dr. Luckman, čeprav je imel v lasti kavarno, v kateri so večkrat zalotili lahka dekleta. Živela ni pri njemu, ampak si je prenočišče našla pri dminarki v frančiškanski ulici. Kot nekatere druge prostitutke je navedla, da se poleti preživlja z dnino, pozimi pa s služenjem (ZAL, 3, f. 223).

primerno zaposlitev. Čeprav bi mogoče lahko kaj podobnega sklepali tudi za družino Elizabete Korošec, je ta leta 1802 vendarle trdila, da ima tri sestre in da dve služita kot dekli (ZAL, 2, f. 775–778, 23. 7. 1802).

Če pustimo ob strani dilemo, ali so bili podatki o njenih sestrah in bratih resnični, je iz njenih izjav razbrati, da je relativno dobro poznala odnose med deklo in njenim delodajalcem oziroma delodajalko, da je vedela, da bi zaradi samovoljnega zapuščanja gospodinjstva, v katerem je služila, izgubila službo. Svojo prisotnost v okolici Kamnika je opravičevala z željo in namero po obisku matere v vasi Nevlje (?) (*Neuyll*). Ker je ni našla na njenem domnevnem domovanju, se je hotela vrniti nazaj v svojo službo (ZAL, 2, f. 773–774, 21. 7. 1802). Četudi so tovrstne prakse odstopale od normiranih dejanj, so bile v vsakdanu zagotovo pogostejše, kot se zdi na prvi pogled. Malce bolj nenavadne so bile sicer za poletni čas, ko so imeli mnogi posli več dela. Nemara se je zato tudi odločila za vztrajanje pri zgodbi o delodajalcu mlinarju, ki je imel več dela v jesenskem in zimskem času. A o vsakdanu in načinu dela pri njem vir zagotovo ne bo razkril kaj več. V zaslišanju v Ljubljani je svoje odgovore še nekoliko prilagodila. Pred ljubljanskimi svetniki se je predstavljala kot odpuščena dekla, ki je namenjena v Trst ali na Ogrsko. Z Ogrsko je najverjetneje mislila hrvaške dežele, ki so bile del ogrskega dela habsburške posesti. Kar nekaj brezposelnih deklet je namreč pred sodnikom zatrjevalo, da so jih zajeli na poti v Trst ali pa so menile, da bi v Trstu najprej našle službo, veliko manj pa jih je pred sodnikom zatrjevalo, da so na poti na Ogrsko. Da bi se njena odločitev za odhod v Trst zdela verjetna, je omenila, da je njen brat vojak, in dodala, da služi prav v tržaškem garnizonu. Mogoče je prav z navedbo kraja njegovega služenja sodnikom sugerirala, da ji bo pri iskanju službe oziroma posrednikov⁹ del v tem mestu pomagal prav on. Poznejše aretacije in vračanje v Ljubljano sicer dopuščajo domnevo, da Elizabeta ni iskala samo službe v Trstu, zagotovo pa je poznala možnosti in načine pridobitve službe v tržaškem okolju. Nenazadnje je bila maja 1804 aretirana skupaj z približno enako starim dekletom, ki je nekaj časa živelo v Trstu. Informaciji o odhodu v Trst je morala podrediti tudi vse ostale. Ker je bila očitno oblečena v praznjo obleko in ker je dobro vedela, da bo za vstop v poselsko službo potrebovala tudi druge obleke, je tudi za to okoliščino našla primerno opravičilo svojih dejanj. Zatrjevala je, da ima delovne obleke shranjene pri sestri Mici (ZAL, 2, f. 775–778, 23. 7. 1802).¹⁰ Prav z

9 Preučevanje velikih mestnih okolij poudarja veliko vlogo, ki so jo pri iskanju in vključevanju emigrantov ali sezonskih migrantov imeli mestni posredniki. Ti so posredovali tako pri iskanju rednih služb, kot pri iskanju začasnih del (prim.: Van de Pol, Kuijpers, 2005).

10 Delovne obleke so bile pomemben element dokazovanja častnosti kandidata za vstop v poselsko službo. Ko so leta 1803 pripravili Jožefo Saletu, je Ljubljankinja Anna Mayerhofer napisala posebno poudrilo za meščansko dekle, ki je bilo v službi pri uglednem delodajalcu: pri gospodu Kavčiču, zakupniku v Komendi. Gospa Mayerhofer je o svoji bivši služkinji še zapisala, da je dekle "prišlo sem iskati službo in je prišla k njej s prošnjo, če bi lahko postavila skrinjo z njenimi oblekami v njej v mojo sobo za služkinje" (ZAL, 30).

obleko poslov, velikokrat edinim premoženjem poslov, ki je hkrati predstavljalo akumulacijo kapitala, kot je to označil O. Ulbricht, so se delodajalci zelo veliko ukvarjali (Ulbricht, 1995, 139–169). Prav postopek odgona, ki je hipotetično predpostavljal, da dekleta in fantje nimajo nikakršnega premoženja, je poleg narave poselskega dela omogočal tudi opravičila, da so se v mesto vrnili zgolj po obleke. Zato so ga na zaslišanjih deklet sodniki večkrat slišali.¹¹ Le redko se je namreč zgodilo, da bi deželsko sodišče zaprosilo za obleke odgnane, pa še v takšnih primerih so dekleta svoje premoženje pridobila z "ilegalnim" vstopom v mesto, še preden so uradniki začeli uradne postopke. Iskanje svojega premoženja je spadalo med pogosta opravičila izgnancev, ki so se v mesto vrnili. Podobno vprašanje se poraja tudi, ko je bilo uradnikom naloženo, da po uradni poti poskrbijo za poravnavo dolga dekleta, ki je bilo iz mesta odgnano.

Da je Elizabeta Korošec dovolj dobro poznala vsakdanje življenje v Ljubljani, priča še en podatek. Ob drugem zaslišanju, ki je sledilo odgonu iz Kamnika, si je namreč za domnevnega delodajalca izbrala osebo, ki je imel več dekel. Izmikala se je tudi odgovoru na vprašanje, kje je dobila dovoljenje za delo v mestu, in trdila, da je bil mlin, v katerem je služila, zunaj mesta. Za gospodinjstvo in gospodarstvo tega dela posesti naj bi skrbela najstarejša dekla oziroma tista, ki je imela največjo avtoriteto. Šele ko je bila v zaporu deset dni (od 23. junija do 3. avgusta), so zaslišali njenega delodajalca in ga soočili z njo, da bi ji tako dokazali, da laže. V tem soočenju je Štefan Bubič pod prisego izjavil, da ni Elizabeta Korošec služila niti pri njem niti pri njegovemu bratu. Kljub temu, da so jo soočili z dejstvom, da v Ljubljani ne more imeti svojih oblek, se še vedno ni vdala in je kot odgovor ponudila podatek, da je pri njegovem bratu služila pred leti, ko Štefana Bubiča še ni bilo v Ljubljani. Zato so jo nagovorili: *"Ker je bilo zaslišani dokazano, da laže, naj takoj odgovori, zakaj prikriva sodišču resnico?"* (*"Da die constituta der Lügen überzeuget worden ist, so solle sie sich sogleich verantwortet, warum sie den Gerichte Wahrheit verringere?"*) (ZAL, 2, f. 777, 23. 7. 1802). Izmaknila se je z odgovorom, da se je v svojem prvem pričevanju zmotila in da to leto ni služila pri njem, ampak, da je pred nekaj leti služila pri njegovem bratu, Ivanu Bubiču, ki je živel na stezi (*"Sie habe in ihrer erster Aussage geiirt, indem sie nicht dieses Jahr sondern nur vor etlichen Jahren da nur sein Bruder Johann Bubitsch an der Stiege war in Dienste stand"*) (ZAL, 2, f. 777, 23. 7. 1802). Ob takem poteku zaslišanja je morala spremeniti tudi druge podatke o svojem življenju, ki jih je pred tem dala zasliševalcem. Prvotne izjave je demantirala s podatkom, da je zadnje leto živela pri sestri v Ihanu (*Vihanu*) in da torej ni služila (ZAL, 2, f. 775–778, 23. 7. 1802).

11 Podobno je storila Mica Debevec po tretji aretaciji leta 1792. V mestu je pustila vse premoženje, gostilničar pa ji je bil celo dolžan plačilo za delo. Čeprav so uradniki gospostva po uradni poti zahtevali, da mestne oblasti poskrbijo za predajo njenega premoženja, so v trenutku, ko so to hoteli storiti, ugotovili, da se je Mica že ilegalno vrnila po svoje stvari in plačilo (ZAL, 1, f. 570–573).

Na odločitve o višini kazni je vplivalo tudi število njenih nedovoljenih povratkov, česar se je Elizabeta Korošec ob vsaki aretaciji prav zaradi izrečenih kazni vedno bolj zavedala. Ker je ob tretji aretaciji (18. aprila 1804) postala okoliščina, da so jo zalotili v mestu, zanjo zelo obremenjujoča, jo je dekle relativno spretno postavilo v drugačno luč. Zasliševalcem je zatrjevala, da ne živi v mestu. Prenočišče in delo naj bi našla v Šentvidu pri vdovcu Markovicu. Prebivalci vasi ob mestu so namreč spadali pod jurisdikcijo drugega deželskega sodišča. Dekle je zopet izkoristilo splošne kulturne prakse in socialne fantazije mladih žensk. Velika umrljivost je namreč pomenila, da je kar nekaj družin, v katerih so bili še majhni otroci, ostalo samo z enim od staršev. Precej mestnih in primestnih vdovcev je najemalo posle, zlasti dekle, da so skrbele za gospodinjstvo. Po demografskih podatkih so se vdovci pogosteje poročali kot vdove in služba pri vdovcu bi lahko za zaslišano pomenila tudi priložnost, da bi se z njim poročila.¹² Sodniku je zatrjevala, da je prišla v Ljubljano samo zato, da bi šla k maši h kapucinom (torej v župnijo Marijinega oznanjenja) in da bi si na špitalskem mostu kupila kruh. Tako je hotela izpraševalca prepričevati, da ne namerava ostati v mestu. Sodniki so jo v protokolu sicer načrtno diskreditirali s provokativnim vprašanjem, zakaj je prišla k maši v Ljubljano, saj so maše v Črnučah ali Ježici (*Ješci*) enako "dobre" (*eben so gut*) kot v Ljubljani (ZAL, 2, f. 779–782, 14. 4. 1804, 18. 4. 1804). Ker se je pri izreku kazni izgovor izkazal za neutemeljenega, je imela pri naslednji aretaciji pripravljenega že drugega. Kljub obremenilnim okoliščinam ob aretaciji 28. maja 1804 se je zopet znašla in si upala manipulirati z osebni podatki. Ob tej aretaciji je zagotavljala, da je bila v gostilni v Šiški in v Ljubljani zgolj zato, ker se je hotela z gostilničarjem Butaro (vemo, da je bil to nadimek precej uglednega meščana Andreja Marna, ki je živel na Starem trgu na hišni številki 169; Čeč, 2009) zmeniti za službo. Izvedela naj bi namreč, da je ta iskal pomočnico v kuhinji (ZAL, 6, f. 585–588, 26. 5. 1804). Sklicevanje na iskanje službe pri uglednem meščanu, katerega dejanja kažejo, da je skrbel za moralo svojega gospodinjstva, nehote aplicirajo tudi na sloves tistega, ki razmišlja o službi pri takšnem delodajalcu. Dobila bi jo namreč le dekla s primernim slovesom. Da bi izničila učinek druge informacije, povezane s to aretacijo, je zagotovo preiščljeno predstavila tudi identiteto moškega, s katerim so jo domnevno zalotili v gostilni. Fant ni bil običajen uslužbenec, saj je bil njegov delodajalec general, ki je lahko skrbno izbiral svoje uslužbenice.

Še z eno okoliščino si je poskušala vsaj malo korigirati svoj družbeni ugled kot hčere revežev. Ob tretjem zaslišanju je uradnikom zatrjevala, da ima tri sestre, dve je predstavila kot dekleti z boljšim ugledom v skupnosti, kot je bil v trenutku aretacije njen, saj sta se preživljali kot kravji dekli (ZAL, 2, f. 779–782, 14. 4. 1804, 18. 4.

12 O pogostosti ponovnega poročanja in motivaciji zanj glej: Foyster, 1999, 108–111. O praksah pri nas sicer lahko samo sklepamo. Namig zanje pa dajejo nekateri primeri (glej npr. Čeč, 2004).

1804). Služba kravje dekle je bila v hierarhiji poselskih del sicer na dnu, kar je dodatna potrditev domneve, da je pripadala najrevnejšem delu kmečkega prebivalstva. Izstopa zlasti označevanje dekel kot "kravjih", saj so tovrstni pridevniki, ki nakažujejo na hierarhijo poselskih služb, redko pridani deklam, še zlasti ko so omenjeni v sklopu "demografskih" podatkov na sodišču zaslišane osebe.¹³ Tretja hči naj bi živela pri materi. Vse pa so služile v bližini kraja, kjer je živela mati. Ob julijski aretaciji ni iskala nove identitete. Svetnika je zgolj rotila, naj jo izpustijo, in se poskušala izmakniti kazni s slovesno obljubo, da se ne bo vrnila v Ljubljano ali ljubljansko okolje (*Bezirk*) in drugo, da si bo "služila kruh" na "časten" način. Vsaj v tem primeru je bilo kaznovanje že precej hudo. Njena obljuba pri magistratnem svetniku ni povzročila kakšne posebne naklonjenosti, saj se je ta držal procesnega prava in ji ob tej, ponovni aretaciji, izrekel poostreno kazen s šibanjem. A tudi kazen je ni odvrnila od povratka. Že naslednji mesec, avgusta 1804, so jo mestni čuvaji zalotili skupaj z Mico Gabrovec (Gabrovka), ko sta z vojaki pili pivo, vsaj tako je povedala slednja. Okoliščine so bile za obe zopet obremenjujoči. Tudi slednja je bila povratnica, zidove ječe pa je prvič odkrivala zaradi kraje (ZAL, 2, f. 789, 1. 8. 1804). Zdi se, da sta v vojašnici iskali zaslužka, mogoče pa je navezovala tudi nova znanstva in s tem priložnosti za nadaljnje življenje. Obe sta bili kaznovani z udarci s šibo in pozneje odgonom (ZAL, 2, f. 789, 1. 8. 1804). Pri naslednji aretaciji pa je sodnikom zatrjevala, da je v Ljubljano prišla zgolj po mazilo, s čimer je sugerirala, da ni hotela ostati v mestu.

Ob raznovrstnih opravičilih, ki jih je Elizabeta predstavila zasliševalcem, se upravičeno zastavlja vprašanje o njenih kaznovanjih. Aprila so jo sicer še lahko obsodili le za nedovoljeni povratek, a si v tem primeru ni prisluzila druge kazni kot ostro opozorilo in grožnjo, da jo bodo naslednjič telesno kaznovali. To je omogočilo potrdilo ranocelnika Josepha Herberja, ki je skladno s procesnim pravom potrdil ugotovitve babice Elizabete Kušer (*Kusterin*) o dobrem zdravju zapornice (zaradi normiranega postopka se je redko zgodilo, da bi se pod potrdilo podpisala tako kirurg kot babica) in tako dal zeleno luč, da so jo po vseh naslednjih aretacijah obsodili tudi na telesno kazen (ZAL, 2, f. 783, 16. 4. 1804; f. 785, 16. 4. 1804), ki je bila ponavadi naložena javno in zato za posameznika zelo sramotna.¹⁴ Pri ženskah je bila ta kazen dodatno zaostrena, ker je bila ponavadi izvršena na golem telesu. To se je po naslednji aretaciji in sodbi 30. maja 1804 tudi zgodilo, dobila je deset udarcev s palico. Ker je bila kot brezposelna oseba v mestu nezaželena, so naročili sodnemu slugi, da jo pospremi v rojstni kraj, očitno v Škofjo Loko, saj so navajali, da se je tam rodila (ZAL, 6, f. 585–588, 26. 5. 1804). Čeprav so jo enkrat že odgnali iz Kamnika ozi-

13 V popisu ljubljanskega prebivalstva iz leta 1754 je razvrščanje poslov sicer opazno le pri najbogatejših delodajalcih, pa še tam so ločevali zgolj moške in ženske poselske službe.

14 Telesna kazen je bila ena od možnosti za kaznovanje, zlasti v primerih ko ni bilo mogoče izreči denarne kazni (StG, 1803, art. 23).

roma gospostva Križ, so jo julija 1804 z odgonom vrnili prav v to deželsko sodišče, ki je brez ugovorov izstavilo potrdilo (*Reccepisse*), da je dekle sprejelo (ZAL, 2, f. 768, 7. 5. 1804), četudi je na odgonskem listu pisalo, da je bila rojena v Škofji Loki. Svojo odločitev o kraju odгона so utemeljili z dejstvom, da naj bi pod jurisdikcijo tega deželskega sodišča v vasi Ihan (*Jauchen*) živela njena mati. Tako so v njenem primeru naredili eno redkih izjem v praksi odgonov, saj so ponavadi dekleta odgnali v kraj, kjer so se rodila. Mogoče je odgovor na vprašanje najti v okoliščini, da se je za popolno polnoletnost štelo še le dopolnjeno 24. leto in da je bila to tega leta zanjo še zmeraj dolžna poskrbeti mati oziroma gosposka, pod katere jurisdikcijo je ta živela. Ob prvih odgonih je sicer jasno, da so uradniki to okoliščino popolnoma zanemarili. Ker pa se je dekle v Ljubljano vračalo prepogosto, so mestne oblasti svojo taktiko odganjanja revščine spremenili. Prav deželskemu sodišču, kjer je na zatrjevanje ljubljanskih oblasti in same obsojenke živela njena mati, so leta 1805 zagrozili tudi, da bo nosilo stroške oskrbe v prisilni delavnici,¹⁵ če bodo Elizabeto Korošec še kdaj zalotili v Ljubljani (ZAL, 2, f. 794, 17. 10. 1804; f. 796–797, 2. 5. 1805). Leto prej pa so isto zagrozili škofjeloškemu mestnemu sodišču. O morebitnem terjanju stroškov od domicilnega deželskega sodišča ni ohranjenih zapisov. Kljub podatku v vseh zapisnikih, da je rojena v Škofji Loki, so jo v domnevni rojstni kraj poskusili odgnati le trikrat: avgusta 1802, maja, junija ter oktobra leta 1804. Ob ostalih odgonih pa so jo odgnali v okolico Kamnika. Tovrstno odločitev mestnih uradnikov lahko razložimo z ureditvijo družbe. Kljub še vedno izrazitemu patriarhalnemu modelu družbe, je bil seveda oče tisti, ki je bil moralno odgovoren za vzgojo svojih otrok. Praksa se je morala hitro spremeniti v okoliščinah, ko je bil oče v vojski. Z odhodom moža v vojsko je postala problematična tudi domicilna pravica njegove žene, zlasti če je šlo, kot v tem primeru, za družino, ki verjetno ni imela stalnega prebivališča. Prav s to okoliščino lahko razložimo, zakaj so mestni svetniki spremenili način odгона, hkrati tovrstna praksa kaže, da so dovolj dobro poznali pravne podlage. Ker je bila Elizabeta Korošec verjetno hči dninarke in beračice, katere preživetje je bilo odvisno od neprestane mobilnosti, njeni odgoni k materi v okolico Kamnika pod jurisdikcijo deželskega sodišča Križ dopuščajo tudi domnevo, da je bilo rojstvo dekleta v Škofji Loki zgolj naključje in da so ga kot takšno naključje interpretirali tudi lokalni uradniki, ko so določali domicilno gospostvo dekleta in se odločali, katero lokalno gospostvo je dolžno skrbeti zanjo.

Njeno vračanje v mesto postavlja pod vprašaj tudi učinke za žensko še posebej sramotnega telesnega kaznovanja, ki se je praviloma izreklo in izvedlo javno (kaznovanje brez vpletanja javnosti je bilo v obsodbah ponavadi izrecno navedeno). Očitno

15 V 11. členu StG je bilo namreč določeno, da v primeru lažjega zapora (*erste Grad*), v katerem zapornik v Gefangenhause ni priklenjen in v kolikor sam poskrbi za stroške svojega vzdrževanja v zaporu, kršitelj sam izbere, kaj bo v času kazni počel ("*Die Wahl seiner Beschäftigung überlassen bleibt*").

tudi tako sramotne kazni niso bile tako hude, da bi jo odvrnile od povratka in iskanja preživetja v mestu. A tudi mestni uradniki niso vztrajali pri neprestanem izrekanju najhujših kazni. Še v letu 1804 in 1805 so jo po nekaj poostrenih kaznih kaznovali tudi samo z odgonom, a enkrat, leta 1805, tudi s kaznijo v prisilni delavnici.

Še eno vprašanje se zastavlja ob analizi sodnih procesih proti Elizabeti Korošec. V enem od procesov naj bi Elizabeta Korošec uradniku prostovoljno "pomagala" tudi s priznanjem vseh prejšnjih kaznovanj. Tako naj bi mu povedala, da je bila iz Križa v Ljubljano pripeljana kot odgnanka, da je bila v Ljubljani zaprta zaradi kraje in da se je tretjič za rešetkami znašla zgolj zato, ker je *"tukaj niso hoteli več videti"* (*"allhier haben nicht sehen lassen"*) (ZAL, 2, f. 779–782, 14. 4. 1804, 18. 4. 1804). Ob takšnem Elizabetinem odgovoru gre vendarle opozoriti, da najverjetneje ne odraža njene percepcije kazni kot pravične, za dejanja, ki so ji bila očitana, ampak bolj za birokratsko izpolnjevanje podatkov, ki so jih pisarji našli v skrbno združenih aktih prejšnjih zaslišanj in kaznovanj in so služili utemeljevanju višine izrečene kazni. Če bi bila kazen za nedovoljeni povratek dojeta kot pravična, bi njene številne kršitve prepovedi vračanja v Ljubljano težko interpretirali zgolj z iskanjem možnosti preživetja. Ob eni izmed poznejših aretacij so jo namreč vprašali, kolikokrat je bila zalotena v Ljubljani in kolikokrat so ji zabičali, da se ne sme vrniti v mesto.

Identitete Elizabete Korošec so razpete med njeni družbeni skupini pripisana dejanja in samopredstavitve, ki jih je posameznik v soočenju s hierarhično nadrejenim človekom, kot je bil svetnik na sodišču, pogosto predstavljal tako, da jih je povezoval s svojim opazovanji in s svojimi izkušnjami, kakršno naj bi in je bilo življenje v mestu in primestnih naseljih. Ali je zaslišani tega poznal in si je tako našel primerno opravičilo ali pa je mestnim oblastem v podobi mestnih svetnikov samo potrdil domnevo, da ne pozna mestnega življenja in da v mestu nima kaj iskati.

KDO JE VALENTIN KLOBUČAR IN NJEGOVA POVEZAVA Z ELIZABETO KOROŠEC

Čeprav je bila Elizabeta Korošec leta 1804 že stara znanka organov pregona, je bila šele v tem letu zapisana informacija, da so se o dekletu širile govorice, da je živela z dezerterjem Valentinom Klobučarjem oziroma Kimavcem ali Capkom (ZAL, 2, f. 785, 15. 4. 1804). Tako si je z omenjeno Barbaro Rozman, s katero so jo zaslišali v uvodoma predstavljenem sodnem procesu, delila še eno značilnost. Obe sta bili priležnici oziroma ženi hudih zločincev: mož Barbare Rozman je svojo kazen zaradi tatvin prestajal na javnem delu v Trstu, kjer so ga kot druge zločince uporabili za najbolj težaška dela. Kaj pa je zakrivil omenjeni Capek? Zagotovo je moral storiti več kot samo dezertirati iz vojske,¹⁶ da se je njegovo ime ohranilo v kolektivnem

16 V sodbi je zapisano, da je po dezertertvu stopil v službo kot najemniški vojak napolitanskega kraljestva, nato pa je za plačilo služil v beneški vojski, dokler niso Furlanije zasedli Francozi. Potem

spominu. Capek se je v kolektivnem spominu ohranil kot hud deviantnež, ki si je za svoja dejanja zaslužil smrt. Nič kaj nenavadna izjava, ki se ponavlja skozi zgodnji novi vek in tudi v 19. stoletju. Z eno izjemo: časom, ko je t. i. jožefinski kazenski red iz leta 1787 odpravil smrtno kazen. Z redkimi izjemami je odprava smrtno kazni veljala do začetka leta 1804, ko je stopil v veljavo nov kazenski red. Ta izjema v izreku smrtno kazni je po patentu iz leta 1795 (2.1) veljala za kaznovanje državnih izdajalcev in za zločine, ki so neposredno ogrožali državo (StG, art. 20). Omenjeni primer sicer ni sodil v izjemne primere izreka smrtno kazni po tem posebnem patentu iz leta 1795, saj je bil Capek vendarle predstavnik najnižjih družbenih skupin. Njegovo obsodbo na smrt je omogočila druga okoliščina, sodili so mu namreč pred privilegiranim vojaškim sodiščem, ki je ohranilo drugačno kazensko zakonodajo. Sojenje se je vršilo po procesno in kazensko materialnih pravilih *Constitutio criminalis Theresiana* (prim.: Hartl, 1981, 537–541) in je zato ohranilo možnost smrtno kazni. Capkov primer je bil tako razvpit, da so različne veje oblasti izkoristile obstoj privilegiranih sodišč in izkoristile okoliščino, da kot dezerter ni bil uradno odpuščen iz vojske. Odločitev o tem, po katerem pravu (civilnem ali vojaškem) mu bodo sodili, je bila odvisna od okoliščin in prepuščena arbitrarni odločitvi vojaških oblasti.

Zagotovo so njegova dejanja dramila ljudsko domišljijo in napihovala kolektivne strahove. V sodbi je bil namreč Capek označen kot dezerter in kot najhujši kriminallec, ki je po pobegu iz zapora v vojašnici "*na več krajih mnogokatero silne tatvine, gerdodelanje z več ljudmi inu ropanja doprinesel*" (Lublanske novice, 14. 7. 1798a), kot so lahko prebrali meščani v Ljubljanskih novicah, verjetno pa je bila podobna notica objavljena tudi v nemškem Laibacher Zeitungu, ki pa se za ta čas ni ohranil. Hudodelca je bremenila tudi smrt sicer zloglasnega berača, s katerim se je sprl v gostilni v Trbojeh, potem ko je zvrnil nekaj kupic opojne pijače, kot še poroča javno objavljena obsodba. Berač Lovre Novak je podlegel trem vbodom, ki mu jih je zadal omenjeni ropar, potem ko sta si segla v lase pred omenjeno gostilno. Ljubljančani so zagotovo vedeli tudi za umor obeh čuvajev, ki sta ga po aretaciji v decembru leta 1797 spremljala v ljubljanske vojaške zapore. Capek je na mostu čez Savo v Črnučah "smrtno ranil" tobačnega nadzornika Janeza Dela in vojaškega dopustnika Antona Tomca (Lublanske novice, 14. 7. 1798a). Že pred sojenjem je bil zaradi svojih dejanj in zlasti pobega iz zapora tako slaven, da so o njegovi drugi in hkrati zadnji aretaciji in transportu na vojaško poveljstvo poročali v dnevnem "raportu" tudi ljubljanski policijski čuvaji (ZAL, 2, f. 684, 19. 5. 1798) in to kljub okoliščini, da so ga prijeli vojaki, ki so pripadali drugi jurisdikciji in so ga v Ljubljano pripeljali v vojaške zapore, ki z mestno policijo niso imeli nobene neposredne povezave.

je postal tihotapec in 22. avgusta 1797 ubil zloglasnega berača. Zapreti so ga uspeli 28. marca, iz zapora je pobegnil 12. aprila. Tovrstnih raziskav je zaenkrat še malo. O tihotapstvu v Istri glej Darovec, 2009.

Pred njegovo usmrtitvijo so natisnili brošure v obeh deželnih jezikih, ki so se znašale in ohranile tudi v zasebnih knjižnicah kranjskega plemstva (ohranjeni knjižici imata žig barona Erberga). Med nepismenimi prebivalci mesta pa so se na podlagi informacij javne razglasitve in informacij, ki jih je posredoval branja večči del družbe, širile govornice, ki so med ljudi prenašale informacije od ust do ust. O zločincu in usmrtitvi so še dolgo govorili tako v Ljubljani kot tudi v petnajstih okoliških vaseh, v katerih so pred usmrtitvijo pobirali denar za maše zadušnice za omenjenim hudodelcem, ki je življenje sklenil na suhem Bajerju (Lublanske novice, 21. 7. 1798b). Omenjene nabirke niso opozarjale zgolj na religiozno-karitativne dolžnosti prebivalstva, omenjeno prakso so zgolj izkoristile za svojevrsten način socialne komunikacije, tudi nebesedne: ljudem so sporočale o bližajoči se usmrtitvi in z zgodbami o dejanju dramile domišljijo tistih, ki so mesece pred tem kaj slišali o "grozovitem" roparju ali pozneje o njegovi aretaciji. O takem usmrčencu se je v skupnostih marsikaj slišalo in spomin nanj se je ohranil vsaj še nekaj časa. Prav v povezavi s to usmrtitvijo, ki je bila v ljubljanski okolici zelo dobro poznana, je lahko nastala ljudska pesem o usmrčenem dezerterju, ki opisuje njegov spektakularen beg in usmrtitev čuvajev, večina drugih prvin pa je verjetno dodana prvotnim različicam pesmi, saj so jo zbiralci ljudskega blaga zapisali več kot stoletje po omenjenih dogodkih.¹⁷ Nabirke so služile tudi za nabiranje občinstva za javno usmrtitev, za katero so se predvsem oblasti trudile, tako kot je pisalo v sodbi, da bi bila "*drugim k dobrim izgledu*" (Lublanske novice, 21. 7. 1798b). V negotovih razmerah se je v zraku še vedno čutilo napetost po prvem francoskem vojaškem pohodu in tudi nova vojna je bila nevarno blizu. Posebej intenzivna je bila rekrutacija, zato je bila konstrukcija omenjenega roparja kot dezerterja, tatu, morilca in roparja in njegovo generalno-preventivno kaznovanje ob čimvečjem številu prisotnih posebej pomembna. Ker so bile zaradi vseh omejitev usmrtitve po letu 1787 izjemne, je bil za prebivalstvo v okoljih, kjer se je kazen izvršila, dogodek senzacionalen. Capek si je torej prislužil usmrtitev v dobi, ko se je deželna elita razglašala za

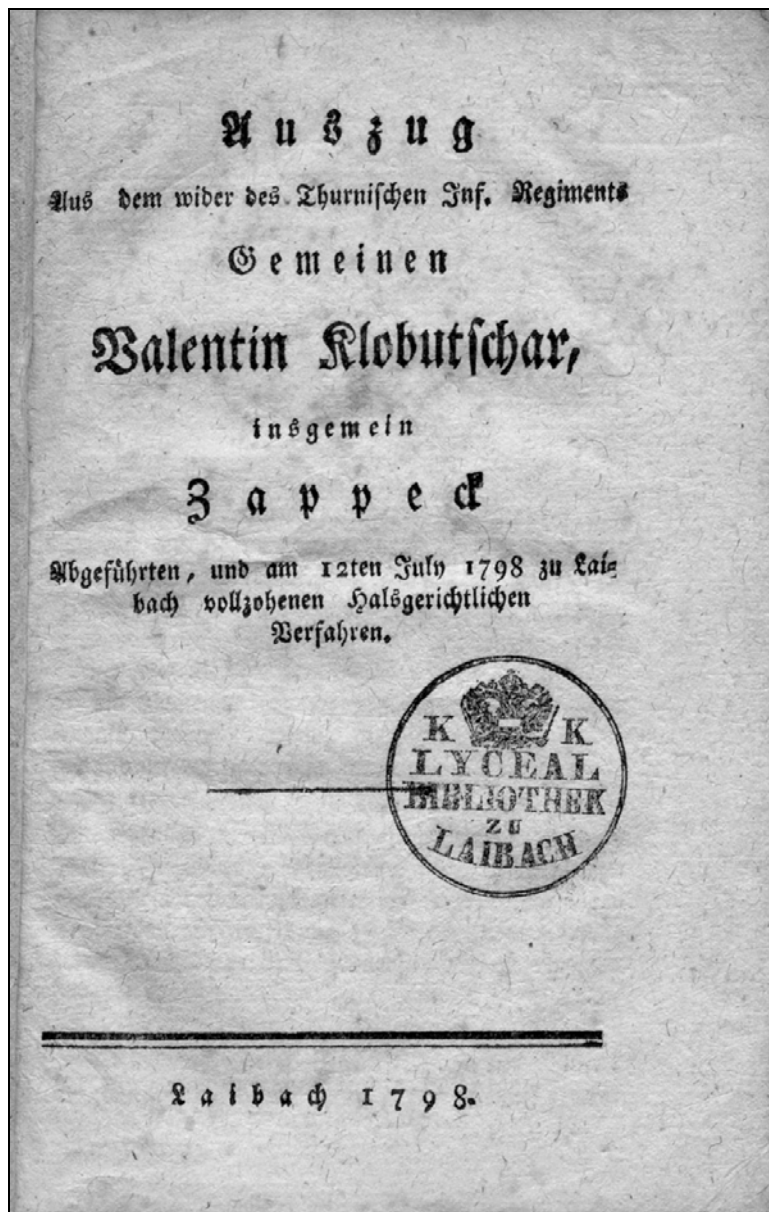
17 Mogoče se je omenjeni motiv ohranil v ljudski pesmi "*Usmrtitev vojaškega ubežnika*," v kateri je omenjen Jožek, ki so ga usmrtili v Ljubljani. Že zapisovalci domnevajo, da bi lahko pesem nastala po resničnih dogodkih, čeprav so verjetno nekateri podatki, ki se pojavljajo v pesmi, dodani v posamezne različice pesmi. Kljub temu se v obeh zapisanih različicah pojavljata dva podatka, ki se posredno povezujejo z usodo Valentina Kimavca: smrt enega od kmetov, ki so poskušali ujeti ubežnika in informacija, da je bil podložen kriški gosposki. Tej sicer ni bil podložen, saj se je rodil v Kranju, vendarle pa so ga prvič prijeli ravno v Kamniku. Zato je domneva, da je ljudsko pesem spodbudila prav zgoraj opisana usmrtitev, toliko bolj utemeljena. Še posebej zato, ker je bila smrt pospremljena s posebnimi letaki (Sapopadik glavne sodbe zhez Turnoviča gmej soldata Valentina Klobuzhar ali Zapek, katira je 12 mali serpana v' Lublani nad njim ispolnena). Glede na pozni zapis variant ljudske pesmi se zadnji del: "*Tako še frajman govori: Kaj vam pravem, gospoda vi?: 'Jožek strou nevdovžno smrt!*" verjetno povezuje z okoliščinami, v katerih je bila omenjena pesem slišana in zapisana (čas prve svetovne vojne) (Slovenske ljudske pesmi, III, zap. št. 198). Prav čas vojne je verjetno spodbudil zanimanje zapisovalca za takšen tip pesmi, pevec ali pevka pa je bila v takšnih okoliščinah tudi posebej angažirana.

razsvetljeno, in v času, ko so tudi deželne elite brale o razsvetljenih časih, novemu občutku za človeka in neprimernosti, če že ne nenavadnosti kaznovanja s smrtjo.

Ko se nekoliko bolje pregleda arhivsko gradivo vrhovnega deželnega organa, je takoj jasno, zakaj so Capka vsi tako dobro poznali. Na gubernijski seji so namreč že 23. aprila obravnavali prošnjo gorenjskega okrožja, da bi poveljstvo armade za povrnitev "*zelenega miru in varnosti, potem v izogib nadaljnjih zoprnih posledic*" (AS, 2, 23. 4. 1798) na območje deželskih sodišč Smladnik in Škofja Loka poslalo kar celo kompanijo (četo) vojakov, zlasti zato, kot je menilo ljubljansko okrožje, ker se na podeželane ni moč zanesti (AS, 2, 19. 4. 1798). V istem dopisu so prosili tudi za dovoljenje za posebno vizitacijo deželskih sodišč, še enega od običajnih pravnih sredstev pri iskanju nevarnih ljudi. Svetniki na deželnem glavarstvu so namreč v manj kot desetih dneh izvedeli za beg omenjenega lopova, kot so ga sami poimenovali, iz ljubljanskih vojaških zaporov (AS, 2, 19. 5. 1798, deželno glavarstvo). Višjemu poveljstvu se prošnja ni zdelala neutemeljena, saj so večkrat sodelovali pri večjih aktivnostih za povrnitev javnega reda, ki so jih zahtevale deželne oblasti. Kljub temu je poveljstvo potrebovalo dva dni, da je postavilo svoje zahteve: brez navodil, kaj je naloga vojakov, čete ne morejo poslati na področje smledniškega gospostva. Zato so deželno glavarstvo zaprosili za nadaljnja navodila (AS, 2, 24. 4. 1798). Ker gubernij ni razpolagal z natančnim poročilom s terena, je zanj zaprosil okrožne uradnike. Obe poročili, ki sta prispeli na deželne organe, sta razkrili prav zanimive podrobnosti. Zagotovo je bil del nezaupanja ljubljanskega okrožnega glavarja do lokalnih oblasti povezan s poročilom gorenjskega okrožja, v katerem so sporočili, da se zloglasni v Kranju rojeni podložnik Capek potika okoli Save po vaseh Jama, Vokle in Žerjavka (*Scherjauka*). 3. maja naj bi v vasi Jama na gunnem Anžeta N. celo popival s tam zbrano družbo (AS, 2, 9. 5. 1798), o čemer naj bi krožile govorice. Prav tam se je končno uspel znebiti tudi okovja, s katerim vred je zbežal iz zapora. V jamski vaški cerkvi sv. Lenarta naj bi kot miloščino, kot "daritev" (Opfer), kot so se slikovito izrazili deželni svetniki, pustil del svojega jetniškega okovja. Poročilo s terena, torej izpod peresa upravitelja deželskega sodišča, je bilo še bolj slikovito. Okovje je v soboto zjutraj odkril cerkvenik, ki je prišel zvonit *ave marijo*. Na cerkvenih vratih je zagledal viseče okovje, a si prizora, ki se mu je zarisal pred očmi, ni znal pojasniti. Mislil je, da je volilo kakšnega zapornika, ki je bil odpuščen iz zapora, zato ga je obesil k oltarju k drugim podobnim votivom. Kot del ljudske religioznosti so namreč posamezniki v cerkev prinašali različne votivne darove. Očitno so prinašali tudi jetniško okovje, saj je upravitelj deželskega sodišča Jakob Mordax v poročilu omenil tudi, da je bilo zadnje v cerkev prinešeno pozimi. Šele, ko si je cerkev in okovje ogledal tudi Mordax, je potrdil, da so zadnje okovje izdelali prav v smledniškem gospostvu za Capka, ko so ga drugič zaprli. Drugih informacij to poročilo ni prinašalo (AS, 2, 8. 5. 1798).

Kljub temu, da Capka ob ogledu cerkve še niso našli, po tem dogodku ni dolgo ostal na prostosti. Že 19. maja je okrožni glavar poslal sporočilo, da je podložnik iz Predoselj pri Brdu prijel Capka in ga predal huzarjem nadvojvode Jožefa, ki so bili nastanjeni na bližnji vojaški postojanki. Naslednji dan so ga verjetno s precejšnjim spremstvom čuvajev iz vrst rezervnega polka pripeljali v Ljubljano (AS, 2, 20. 5. 1798) in ga predali v vojaške zapore. Novica se je bliskovito razširila. Kljub ponavadi dolgemu birokratskemu potovanju pred obravnavo novic na posameznih upravnih stopnjah, je bila ta obravnavana bliskovito, kar samo opozarja na interes deželnih oblasti v primeru Capkovega iskanja in zaprtja. Svetniki na guberniju so o novici razglabljali že na seji dan po Capkovi privedbi v ljubljanske zapore. V zahvalo za prejeto obvestilo o aretaciji Valentina Klobučarja, znanega kot Capka, so deželni uradniki v pismu vojaškimi oblastem dodali več kot vljudnostno noto, da menijo, da bodo vojaške oblasti zagotovo naredile vse, da tega človeka obsodijo na tak način, da bo postal za vedno neškodljiv deželi ("*womit dieser Mensch so abgeurtheilet werden möchte, daß er endlich der Lande für immer unschadlich gemacht werden*") (AS, 2, 20. 5. 1798). Pomen njegove usmrtitve so vojaške oblasti še vedno utemeljevale s splošno prevencijo zločinov, kar naj bi bila tudi prva funkcija kaznovanja s smrtjo. Usmrtitev je bila pomembna tudi zaradi panike, ki so jo med podeželskim prebivalstvom povzročila njegova dejanja (AS, 2, 5. 6. 1798).

Deželne elite so že iz prej predstavljenih formulacij, ki jih vnašajo v poročila, zagotovo podpirale najbolj hudo obsodbo, ki so jo lahko izrekle vojaške oblasti, smrtno kazen. Če ob tem opozorimo še na tisti del ljudske pesmi, ki govori, da je bila smrt dezerterja nepravična, se zdi, da je bila taka vrednostna sodba povezana z časom, v katerem je bila zapisana in ne časom, v katerem je nastala. Njegova usmrtitev zagotovo ni izzvala negativnega odziva množice, ki si je prišla ogledat dejanje pravice. V območju percepcije kazni s strani elit pa so vojaške oblasti konsenz vseh predstavnikov oblasti pri načinu kaznovanja izkoristile tudi za pokritje dela stroškov, ki so jih imele z eksekucijo obsojenca. Gubernij se je sicer izrekel za organ brez pooblastil za poplačilo stroškov, ki so pri tem nastali (AS, 2, 9. 6. 1798), in prosilce napotil na deželne stanove, da bi ti lahko kaj prispevali za odstranitev takšnega "lopova" z argumentom, da je omenjeni zločinec deželi povzročil veliko nesreče. Menili so tudi, da lahko slednji črpajo denar iz presežka denarja, zbranega s pobiranjem vinskega davka (*Weindatz Überfluß*) (AS, 2, 28. 7. 1798). Prošnji so deželni stanovi brez dodatne korespondence tudi ugodili (AS, 1, 28. 7. 1798). Na deželni gubernij je bila naslovljena še druga prošnja: v njej je okrožni glavar prosil, da se podložnikom gospostva Brdo pri Kranju v vasi Predoslje izplača nagrado, ki je bila obljubljena za prijetje roparjev (AS, 2, 19. 5. 1798, Gorenjsko okrožje).

Sl. 1: Tiskana brošura z vsebino obsodbe Valentina Klobučarja (Auszug, 1798) (Narodna in univerzitetna knjižnica).

Fig. 1: Pamphlet contains the verdict of Valentin Klobučar (Auszug, 1798) (National and University Library).

VPLIV SOCIALNEGA SPOMINA NA ODNOS OBLASTI DO ELIZABETE KOROŠEC

Povezovanje z roparjem je bilo nekaj najhujšega, kar se je lahko zgodilo Elizabeti Korošec. V javni sodbi ni omenjena povezava Valentina Klobučarja z Elizabeto Korošec, saj je bila ta povezava očitno plod govoric in socialnega spomina skupnosti. Iz negativne stigme, ki jo je povzročilo povezovanje Elizabete Korošec z imenom Valentina Klobučarja še toliko let po usmrtitvi, je mogoče sklepati, da je bila usmrtitev del splošnega konsenza, saj bi bila drugače čustva do nje bolj pozitivna.

Če primerjamo stigmatizacijo Valentina Klobučarja s stigmatizacijo Elizabete Korošec lahko trdimo, da ni bila deležna tako hude stigmatizacije in konstruirane podobe zločinca kot se ta pokaže v javni predstavitvi priznanja in obsodbe Valentina Klobučarja, čeprav sta bila oba predstavnika mladostnikov, kar posredno ali neposredno omenijo v različnih aktih. V korespondenci med različnimi organi v času Capkovega zadnjega bega pisci sicer uporabljajo termin "lopov" (*Bösewicht*), njegove zločinske podobe še ne "secirajo" tako tipsko in tako marginalno, kot se to pozneje pokaže v javni objavi njegove sodbe. Stigmatizacija posameznika kot dezerterja v času, ko so deželne oblasti menile, da je splošna varnost v deželi ravno zaradi vojakov, ki so zbežali iz vojske ali ostali brez poveljnikov, zelo slaba (ZAL, 5), je bila ključnega pomena. V takšnih okoliščinah je bila interpretacija njegovih dejanj kot posebej nevarnih in iz tega izhajajoča konstrukcija družbi izredno nevarnega zločinca popolna. Capek je zaradi svojih dejanj označen kot morilec, četudi je moril tudi zato, da je lahko zbežal. Označili so ga tudi kot prebežnika v drugo vojsko in nato kot tihotapca in roparja. Posebej huda je njegova podoba zapeljevalca mladih ljudi na kriva pota, katere nadgradnjo pomeni podatek, da je mladega fanta naučil tudi streljati. Prav zato so predstavitev zločinca zaključili s stavkom, da je 12. julija *"roka pravice težko padla na mladeniča, katerega zloba je bila večja od njegove starosti."* Prav ta utemeljitev sodbe dokazuje, da so ponavljajoči zločini mladih ljudi, zlasti fantov, zapečatili njihovo usodo, saj so oblasti menile, da njihova resocializacija ni več mogoča. Zlasti so bili nevarni fantje, ki so jih rekrutirali in vojaško urili in so bili zaradi svojih večšin še bolj nevarni javni varnosti.

Povezovanje dekleta s tako stigmatiziranim zločincem ji seveda ni olajšalo soočanj z izpraševalci. Vendarle pa socialni spomin v vseh okoljih ni bil enako močan. Čeprav se je že pred izpraševalcem v Križu predstavila z nadimkom Matjonka (*Mathionka*), upravitelj kriškega deželskega sodišča ni poznal ozadja tega imena. "Zloglasni" Capek se je vendarle nekaj let prej skrival in ropal tudi po ozemlju tega deželskega sodišča, a socialni spomin organov pregona in upravnika deželskega sodišča omenjenega dekleta ni povezal z usmrčenim zločincem. V Ljubljani pa ni bilo tako. Spomin na Valentina Kimavca je bil še zelo živ. Elizabeta je "podedovala" njegovo ime in kolektivni spomin nanj, ki je bil trdoživ, saj so na povezavo dekleta z omenjenim hudodelcem v

virih prvič opozorili šele šest let po njegovi usmrtitvi in šele ob njeni četrti aretaciji. Čeprav v ljubljanskem zaslišanju iz leta 1802 omenjeni podatek ni igral tako pomembne vloge, saj je bil zapisan samo v poročilu iz Kamnika in so v novem protokolu dokazovali zgolj upravičenost, da jo odženejo tudi iz Ljubljane, je bilo povezovanje z usmrčenim kriminalcem veliko bolj pomembno pozneje. Na Capkovo povezavo z Elizabeto Korošec je opozoril sodni sluga (ZAL, 2, f. 785, 15. 4. 1804), ki je imel pomembno vlogo pri prepoznavanju beračev in povratnikov in posredovanju omenjenih informacij magistratnim svetnikom. Kolektivni spomin, ki ga je predstavljal, je vplival na obravnavo zaprtih prestopnikov in revežev, saj drugače ne bi bil omenjen v takšnih, relativno skopih poročilih. Pozneje je bilo deklet zaradi svojega povratništva v mestu tako znano, da se omenjena povezava v sodnih protokolih ne izpostavlja več. Kljub zaznamovanosti zaradi stikov z zloglasnim Capkom se je Elizabeta v njej nenaklonjenih okoliščinah dobro znašla. S številnimi vzdevki je hotela zakriti tistega, ki jo je posebej stigmatiziral, tako so jo poznali tudi kot Pajnarco, Prevsesko in Vajnarco (ZAL, 2, f. 779–782, 14. 4. 1804, 18. 4. 1804). Iz povzemanja takšnih podatkov je jasno tudi, da je sodni sluga dobro poznal tudi kulturo primestnega prebivalstva.

V socialnem spominu je bila podoba usmrčenega zločinca še zelo živa. Kljub aktivnostim, s katerimi se je Elizabeta Korošec hotela otresti spomina in svoje povezave z usmrčenim Matjonom,¹⁸ je bila ta tako poznana, da jo je v svojo zgodbo vpletla tudi januarja 1803 v Ljubljani zalotena Margareta Losovka (tudi Osaka (ZAL, 4, f. 28–32, 26. 1. 1803)), ki so jo označili kot deklet brez strehe nad glavo. Ko so jo po nekaj dneh zapora zaradi kraje predpasnika in trakov na sejmu zaslišali, je krivdo naprtila ženski, ki jo je poznala zgolj pod imenom "Matonkna". Ker so bili zapisi priimkov pogosto nedosledni, nam domnevo, da je omenila ravno Elizabeto Korošec, omogoča trditev izpraševalca, da so jo v času sejma videvali z drugimi "sumljivimi" ženskami, ki jo je postavil v enem izmed vprašanj. Zagotavljala je, da je krajo predpasnika v šentpetrskem predmestju zamolčala zato, ker je ni storila. Predpasnik naj bi zgolj dobila v varstvo od omenjene Matonkne. Podobno je trdila tudi za trakove, ki naj bi jih izmaknila na kapucinskem trgu. Ko so sodniki nadaljevali z zaslišanjem o tem dekletu, o katerem je trdila, da jo tako dobro pozna, da ji je zaupala svoje stvari, ni vedela ničesar. Sodniki pa so v nasprotju s tem trdili, da se je med tem sejmom vedno sprehajala z neko drugo žensko in da ji zato mora biti poznana (*"Da es auch vorkömt, daß sie diese Marktzeit immer mit eine andern Weibsperson herumzog und daher mit ihr sicher nahe bekannt seye muß, so hat sie derselbe namentlich hier anzuzeigen"*) (ZAL, 4, f. 28–32, 27. 1. 1803). Zaslišana se je sicer vsem nadaljnjim vprašanjem izmaknila z odgovorom, da te ženske ne pozna pod drugim imenom kot pod tem, ki ga je prej navedla, saj se ji je le tako predstavila (*"Ich kenne sie unter keinen andern nahmen als unter den oben angezeigte weil sie*

18 Vzdevek "Matijon" se v 19. stoletju večkrat pojavlja med roparji in klateži (prim. Benkovič, 1890, 276, 278).

sich mir nur unbekannterweisen zu gesellt hat") (ZAL, 4, f. 28–32, 27. 1. 1803).¹⁹ Prav vztrajanje sodnikov, da o slednji izvedo nekaj več, omogoča domnevo, da je šlo za deklo, ki so ga organi pregona zelo dobro poznali.

Če sledimo naključnim informacijam v različnih virih, je njena podoba ostala v kolektivnem spominu vsaj še v naslednji generaciji. Josip Benkovič je v *Črticah o rokovnjačih*, ki jih je domnevno sestavljal prek pogovorov z "ostarelimi" rokovnjači na Gorenjskem in domačini, ki so o rokovnjačih kaj vedeli, čisto na koncu svojih periodičnih zapisov omenil tudi ženske pripadnice omenjenega "plemena."²⁰ Spomin nanjo se je združil s spominom na druge tatice in čeprav se v svoji "drznosti" ni mogla kosati z nekaterimi drugimi "rokovnjaškimi babami", ki so se "potikale v kamniški okolici," je postala prav del spomina nanje. Kaj naj bi se zgodilo z neko Nežo Matjonko, ne vemo, saj jo Benkovič skupaj z neko žensko z vzdevkom Ranga, da v skupino tistih žensk, ki naj bi odšle na Hrvaško oziroma je zanje zapisal, da so sčasoma "izginile" (Benkovič, 1890, 279).

Podoba, ki so jo ustvarile govornice in ki ji že nekaj let po usmrtitvi lahko sledimo v upravni praksi, je imela velik vpliv na odnos organov pregona in mestnega sodišča. Elizabeta je bila, tako kot njen partner, v upravnih aktih najprej predstavljena kot tatice, čeprav je bil edini utemeljen sum povezan z njeno prvo aretacijo leta 1799, katere zapisnik se ni ohranil, in pozneje z nedokazano tatvino leta 1801. Atribut posameznice kot tatice je prizadel njen družbeni ugled veliko bolj kot sum nemoralnega življenja ženske. Njena oznaka kot tatice se je pojavljala tudi v poznejših protokolih zaslišanj.

Neprestane aretacije Elizabete Korošec dokazujejo tudi, kako težko se je bilo izogniti organom pregona v glavnem mestu dežele, če je posameznik postal izpostavljen in prepoznaven tako med organi pregona kot med prebivalci.²¹ A tudi ravnanje organov pregona ni bilo vedno tako negativno. Ko so Elizabeto Korošec aretirali konec maja 1804, tega spisa niso pridali k ostalim policijskim zadevam, ki so jih zbirali o njej, višina kazni pa je bila vendarle primerna njenim že številnim povratkom. Povezava z legendarnim Capkom, ki je živela tako v spominu sodnega sluge kot v kolektivnem spominu prebivalstva, ki je živelo bodisi v Ljubljani, bodisi

19 Zaradi izmikanja odgovorom je bila njena kazen posebej sramotna, saj so ji naložili kar 15 udarcev s palico in pričakovanim odgonom. Zaradi kraje je sicer niso obsodili, saj so bili predmeti že vrnjeni in se je takšna okoliščina štela za olajševalno.

20 Josip Benkovič je podobno kot historiografija v nemških deželah iskal slavne roparje in ustvarjal podobo posebne družbene skupine s posebnimi vrednotami, jezikom in močnim čutom solidarnosti znotraj roparske skupine in solidarnosti z revnim prebivalstvom (prim: Danker, 1988), s katero je kritiziral tudi koncept socialnih upornikov, ki ga je razvil tudi Hobsbawm (prim: Hobsbawm, 2000) in na ravni zapisa, ki naj bi deloval kot avtentičen vir: Benkovič, 1890.

21 Takšne ukrepe je mestnim oblastem omogočal 5. člen kazenskega reda iz leta 1803, ki je določal, da je delovanje, ki nasprotuje prepovedi samo po sebi kaznivo. Posebne kazni za nedovoljeni povratek omenjeni kazenski red ni več nalagal. Kazenski red je povzegal tudi druge patente, tako so bili v členu 78 definirani različni prekrški zaradi neprijavljenih oseb, tako s strani lastnikov hiš kot lastnikov gostiln, ki niso imele pravice prenočevanja ljudi.

v njegovi okolici, je usmerjala vse ukrepe ljubljanskih oblasti. Še v zaslišanju po aretaciji v aprilu 1804, ko so jo zalotili ob nedeljskem obisku maše, so v sklep procesa zapisali, da ji niso mogli dokazati beraštva in kraj.

Po drugi strani je bila v letu 1804 in 1805 večkrat aretirana v okoliščinah, ki bi lahko namigovala na nemoralna dejanja. Aretirana je bila tako v družbi deklet "sumljivega" slovesa, torej osumljenih vlačugarstva, ali celo pri dekletu, za katero so le nekaj mesecev pozneje ugotovili, da ima spolno bolezen (Marija Jasenko). Njene podobe kot podobe potencialne tatice ni spremenilo niti dejstvo, da je bila v Kamniku zaprta zaradi zapeljevanja kamniškega obrtnika. K njeni stigmatizaciji ni prispevala niti stigma socialnih prostorov, ki so jih najprej povezovali s prostitucijo, niti sloves ženske, pri kateri bi bil sum nedovoljene spolnosti posebej upravičen. Čeprav so jo vsaj dvakrat zalotili v družbi z vojaki, je stigma, ki so jo ustvarile ljudske govornice, da je bila priležnica roparja in morilca, vodila uradnike pri njihovi subjektivni konstrukciji njene identitete in njene nevarnosti za družbo in javni red. Zato je bila bolj dominantna kot različne okoliščine in socialni prostori, v katerih je bila zalotena.

Niti druženje z moškimi, ki je mejilo na nemoralne prakse, ni povzročilo, da bi uradniki namignili na tovrstne prakse. To se ni zgodilo niti v maju 1804, ko so jo v gostilni v Šiški zalotili domnevno z vajencem v kuhinji gospoda generala (ZAL, 6, f. 585–588, 26. 5. 1804). Tudi druge okoliščine te aretacije, ki bi jih lahko svetniki povezali v podobo gostilniške prostitutke in navezovanje stikov z bodočo stranko,²² v gostilni v Šiški pri gospe Stebaur, je poskušala omiliti z drugačnimi podatki. Morebitno asociacijo na tipizirano podobo gostilničarske sobe, v kateri sedi ženska ob kozarcu vina, ki kratkočasi mladega moškega, ki je bil praviloma hlapec ali vajenec, je poskušala spremeniti v čisto običajno podobo kramljanja dveh znancev, saj je zatrjevala, da je moškega že nekaj časa poznala, in se suma nemoralnega življenja oprati z navedbo službe svojega sogovornika pri uglednem delodajalcu. Druženje s človekom ob kozarcu pijače je namreč veljalo kot znak poznanstva in sklepanja poslov in je odražalo kulturo in prakse moških in ne stikov mešanih parov (Tlusty, 2003). Na sumljivo podobo prostora in okoliščin dogodka in aretacije so vplivale tudi okoliščine, da so bila v gostilni oziroma v njeni okolici isti dan aretirana še tri dekleta. Dve sta spadali v isto starostno skupino kot Elizabeta Korošec, torej med mlade, ki jih je bilo potrebno posebej nadzorovati. Ena med njimi (Marina Jutranka) je celo priznala, da je noseča in da je oče otroka vojak, s katerim pričakovano ni bila poročena. Druga, tudi noseča, pa je nekaj časa služila tudi v Trstu. Elizabeta je verjetno v zaporu na policijski direkciji, kjer so vsa dekleta preživela noč, vsaj malce spoznala tudi usode drugih, morebiti pa je katero izmed njih poznala že od prej.

22 Meščani so bili do tovrstnih praks zelo nestrpni. To dokazujejo številne racije in aretacije žensk v Ljubljani ter včasih tudi denarne kazni, ki so bile izrečene gostilničarjem, ki so jim nudili prenočišče (*Unterschleif*).

V sodnih postopkih proti zaprtim ljudem so se uradniki pri njihovem označevanju osredotočali na normativne podlage, ki so omogočale hitro kaznovanje tovrstnih prekrškov. Tako tujih tatov, ki jim niso mogli dokazati kraj, niso obsodili zaradi tatvin, ampak zaradi drugih prekrškov, ki so jih storili, ali pa so jih telesno kaznovali zaradi laganja in kot tujce odgnali. Še maja 1804 so jo označili kot dekle brez službe (ZAL, 2, f. 775–778, 23. 7. 1802), ob četrti aretaciji v letu 1804 pa že kot žensko, ki postopa naokoli. Maja leta 1805 so oznaki postopačica (*herumvagierende Gesindel*) dodali podatek, da občasno pride v Ljubljano (ZAL, 2, f. 799, 26. 7. 1805). Očitno dekleta, ki se je prepogosto vračalo v Ljubljano, niso več dojemali kot ženske ali bolj mladenke, ki bi si lahko našla službo kot dekla. Prištevali so jo zgolj še med beračice in ga dojemali kot velik problem mestnih oblasti ter nadzor nad njimi prepuščali domicilnemu gospostvu. Prav slednje so napisali tudi v zadnjem sklepu k odgonu. Domicilno zemljiško gospostvo so namreč obvestili, da v Ljubljani ne premorejo nobene ustanove (*Versorgungsort*) za takšne postopače. Omemba, da jo nameravajo poslati k njeni materi, pa dokazuje, da je še vedno sodila v tisti del mobilne revščine, za katero bi morali poskrbeti v okviru družine.

SKLEP

Kljub tolikim protokolom vprašanje, zakaj se je dekle tolikokrat vrnilo v Ljubljano in ali so bili njeni povratki povezani samo z njenimi bolj ali manj legalnimi praksami preživetja, ostaja samo domneva. Iz okoliščin in njenih odgovorov lahko izluščimo, da bi se lahko preživljala s prostitucijo in da je bila pogosto v družbi z v mestu nastanjenimi vojaki. Jasno je tudi, da si je iskala službo v krčmah in da se je poskušala preživeti tudi kot dekla pri vdovcu. Na sorodstveno mrežo pa ni mogla računati. Mati je sicer živela v Ihanu, a Elizabeta Korošec je bila hči dninarke in vojaka. Bolj natančen opis okoliščin in s tem tudi boljši vpogled v njene taktike preživetja ni mogoč, saj uradnikov pri povratnicah tovrstne informacije niso več zanimale. Uradnike je namreč v zaslišanjih vodila ekonomika, ki je narekovala izogibanje pred nepotrebnimi izdatki. Zapisniki so namreč postajali vse krajši, v njih pa so se uradniki ukvarjali predvsem z vprašanjem, zakaj so bile njihove prepovedi in grožnje neuspešne in z vprašanjem kako se izogniti nedovoljenim povratkom. Na drugi strani pa je sprva sprejemljiva identiteta dekleta kot dekle brez službe vse bolj postajala podoba predstavnice revščine, za katero v mestu ni mogoče najti zaposlitve.

Pri tako okarakteriziranih osebah je bila meja med revščino in deviantnim obnašanjem precej zabrisana, hkrati pa zapis potrjuje hipotezo, da so berače pogosto povezovali s krajami. Revščina se je ob koncu 18. stoletja vedno bolj povezovala in enačila s podobo nevarnih ljudi. Tako sploh ne preseneča dejstvo, da je nedovoljeno beračenje pod krinko v kazenskem redu iz leta 1803 izpostavljeno v posebnem členu. Na strah mestnih oblasti pred povratniki in na strah pred ponovitvijo določenih dejanj

opozarja še ena okoliščina ob predzadnji aretaciji. V predzadnjem protokolu je sicer niso več obtožili, da je tatica, a so jo 1. maja 1805 vendarle zaprli ravno ob začetku enega od največjih ljubljanskih letnih sejmov. Prav ta okoliščina pa opozarja na pragmatično držo ljubljanskih sodnih slug in policijskih čuvajev.

Življenjska pot Elizabete Korošec je posebna zaradi stigmatizacije, ki je je bila deležna zaradi svojih dejanj in svojega partnerja oziroma tistih, s katerimi se je v mestu družila. V javno razglašeni sodbi ni omenjena povezava Valentina Klobučarja z Elizabeto Korošec, saj je bila ta povezava očitno plod govoric in socialnega spomina skupnosti. Če primerjamo stigmatizacijo Valentina Klobučarja s stigmatizacijo Elizabete Korošec, lahko trdimo, da ni bila deležna tako hude stigmatizacije in konstruirane podobe zločinca, kot se ta pokaže v javni predstavitvi priznanja in obsodbe Valentina Klobučarja, čeprav sta bila oba še vedno mlada. Opozoriti je potrebno, da so v različnih tipih pravnih aktov omenjali njuno mladost. Velika razlika se je pokazala v oznakah njenih dejanj, saj so bile te povezane z družbenim učinkom prekrškov oziroma zločinov, ki sta jih storila. Stigmatizacija Elizabete Korošec je bila v veliki meri odvisna od socialnega spomina skupnosti, v katero se je vračala in kjer je iskala priložnosti za preživetje. Kljub temu, da se je Elizabeta Korošec pogosto vračala v Ljubljano, v protokolih njenih sojenj razen osnovnih podatkov o njenih identitetah, ki so jih sprejeli mestni uradniki, in nekaterih načinih preživetja, ne izvemo prav veliko. V določenem času hujše kazni, ki so bile izrečene Elizabeti Korošec, dokazujejo postopno kriminalizacijo mobilnega načina življenja in življenja brez stalnega dela. A hkrati uradniki odstopajo od pretirano rigoroznih kazni, ko te nimajo pravega učinka. Prav hujše kazni pa vendarle povzročijo počasno spreminjanje podobe dekleta, ki jo je bilo s primernim načinom kaznovanja še mogoče resocializirati v podobo propadlega dekleta, s katerim naj se ukvarja domicilno gospodstvo.

THE THIEF'S WHORE. SELF-PRESENTATION AND INTERPRETATION OF THE REPRESENTATIVES OF THE POOR AMONG THE CARNIOLAN ELITE

Dragica ČEČ

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: dragica.cec@zrs.upr.si

SUMMARY

Among Carniolan elite, underprivileged groups and individuals were interpreted through the veil of stereotype and prejudice. An analysis of different destinies will show to what extent the image of an individual was determined by the circumstances in which they lived, and which categories (referred to as "analytic categories" by the

author) and circumstances had a more significant influence than others. The boundaries surrounding some of the circumstances that resulted in a defined interpretation were exceptionally fine and fluid, in particular in relation to the attribution of practices and tactics adopted by young, unmarried women from rural environments. In some cases stereotypical interpretations were not simply related to an individual; in fact, these were conscious constructions or realizations of all stereotypes, usually linked to the worst criminals, here attributed to groups coming from a different environment. The stereotypes used to describe beggars and prostitutes referred to their ways of life, the reasons that had led them to adopt the examined practices in everyday life, and perceptions of their bodies.

This article presents the identities and the self-presentations of a young woman who was characterised in the social memory as the mistress of a violent criminal. The exceptional case of the markedly negative stigmatization of Valentin Klobučar can be compared with the stigmatization of Elizabeta Korošec. It is our position that as her offences did not pose such a serious threat to public safety, Elizabeta was not subjected to as much intentional stigmatization or fitted into the social construction of deviant behaviour as was the case in the public presentation of the confession and judgment of her partner. The stigmatization of Elizabeta Korošec depended largely upon the social memory of the community into which she had returned, despite rather unfavourable circumstances, and where she pursued her chances for survival.

Key words: youth, poverty, social identities, collective memories, social construction of deviant behavior

VIRI IN LITERATURA

Allgemeine (1788): Allgemeine Kriminal Gerichtsordnung. Wien, Bei Joseph Edlen von Kurzbet.

AS, 1 – AS, AS-2, šk. 307.

AS, 2 – AS, AS-14, šk. 304, 2445.

Auszug (1798): Auszug aus dem wider des Thurnischen Inf. Regiments Gemeinen Valentin Klobutschar, insgemein Zappeck Abgeführten, und am 12ten July 1798 zu Laibach vollzohenen Halsgerichtlichen Verfahren. Laibach.

Benkovič, J. (1890): Črtice o rokovnjačih. Dom in svet, 3, 1–9. Ljubljana, 18–20, 52–55, 81–83, 115–119, 146–153, 218–221, 246–247, 276–280.

Lublanske novice (1798a): Lublanske novice, 14. 7. 1798.

Lublanske novice (1798b): Lublanske novice, 21. 7. 1798.

Slovenske ljudske pesmi – Terseglav, M. et al. (ur.) (1992): Slovenske ljudske pesmi. 3. zvezek. Ljubljana, Slovenska matica.

StG (1803): Gesetzbuch über Verbrechen und schwere Polizey Übertretungen und dem Verfahren bey denselben. Wien.

ZAL, 1 – ZAL, LJU-489, Reg. I., fasc. 67, f. 570–573.

ZAL, 2 – ZAL, LJU-489, Reg. I., fasc. 68, f. 684–800.

ZAL, 3 – ZAL, LJU-489, Reg. I., fasc. 69, f. 223.

ZAL, 4 – ZAL, LJU-489, Reg. I., fasc. 70, f. 28–32.

ZAL, 5 – ZAL, LJU-489, Reg. I., fasc. 78, f. 130–175.

ZAL, 6 – ZAL, LJU-489, Reg. I., fasc. 111, f. 585–588.

Čeč, D. (2004): "Svoje prsi pokažem raje hudiču kot tebi!" O detomoru kot enem izmed načinov ravnanja ob nezaželeni nosečnosti, o socialnih vezeh in strategijah branjenja pred sodiščem na podlagi primerov iz 18. stoletja na Kranjskem. V: Žižek, A. (ur.): *Ženske skozi zgodovino*. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 293–300.

Čeč, D. (2009): "Jo s hudim kaznovanjem opomniti, kje so meje častnosti". Načini discipliniranja meščanskih hčera na prehodu iz 18. v 19. stoletje. *Kronika*, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 57, izr. št. Ljubljana, 175–194.

Danker, R. (1988): *Räuberbanden im Alten Reich um 1700. Ein Beitrag zur Geschichte von Herrschaft und Kriminalität in der Frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main, DTV.

Darovec, D. (2009): Olive oil, taxes and smuggling in Venetian Istria in modern age. *Annales. Series historia et sociologia*, 19, 1. Koper, 39–58.

Fenske, M. (2006): *Marktkultur in der Frühen Neuzeit. Wirtschaft, Macht und Unterhaltung auf einem städtischen Jahr- und Viehmarkt*. Köln - Weimar, Böhlau Verlag.

Foyster, E. (1999): *Marrying the experienced widow in early modern England. The male perspective*. V: Cavallo, S., Warner, L. (ur.): *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*. London, Longman, 108–124.

Grell, O. P., Cunningham, A., Roeck, B. (ur.) (2005): *Health Care And Poor Relief in 18th and 19th Century Southern Europe*. Farnham, Ashgate Publishing.

Hartl, F. (1981): *Die Militärgerichtsbarkeit in Strafsachen im Zeitalter Maria Theresias*. V: *Aus Österreichs Rechtsleben in Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Ernst C. Hellbling zum 80. Geburtstag*. Salzburg, Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität Salzburg, 537–549.

Haupt, H.-G. (1994): *Orte des Alltags. Miniature aus der europäischen Kulturgeschichte*. München, Beck.

Hobsbawm, E. (2000): *Bandits*. London, Weidenfeld & Nicolson.

Kalc, A. (2008): *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju: priseljevanje kot gibalo demografske rasti in družbenih sprememb*. Koper - Trst, Založba Annales - Narodna in študijska knjižnica.

- Kalc, A. (2009):** Tržaški teritorij v luči konskripcije iz let 1777/1778: prvi izsledki. *Annales. Series historia et sociologia*, 19, 1. Koper, 59–88.
- Mal, J. (1957):** Stara Ljubljana in njeni ljudje. Kulturnozgodovinski oris. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Polec, J. (1955):** Kamniške meščanske hiše in njihovi lastniki v dvesto letih. *Kamniški zbornik*, 1, 1. Kamnik, Občina Kamnik, 51–110.
- Rublack, U. (2002):** *Gender in early modern Germany*. Oxford, Oxford University Press.
- Simoniti, V. (2003):** *Fanfare nasilja*. Ljubljana, Slovenska matica.
- Smole, M. (1956):** Podložniki in vojaška služba v terezijanski dobi. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 4, 1. Ljubljana, 21–24.
- Stariha, G. (2007):** "Z nobenim delom se ne pečajo, le z lažnivo beračijo!". Odgon kot institucija odvratanja nezaželenih. *Zgodovina za vse*, 14, 1. Celje, 37–76.
- Stekl, H. (1992):** Vorformen gesschlossener Altenhilfe in Österreich. Ihre Entwicklung von Joseph II. bis zur ersten Republik. V: Konrad, H. (ur.): *Der alte Mensch in der Geschichte*. Wien, Verlag für Gesellschaftskritik, 122–147.
- Sudeck, E. (1931):** *Bettlerdarstellung vom Ende des XV. Jahrhunderts bis zu Rembrandt*. Strasbourg, Heitz.
- Ulbricht, O. (1995):** Zwischen Vergeltung und Zukunftsplanung. Hausdiebstahl von Mägden in Schleswig – Holstein vom 16. bis zum 19. Jahrhundert. V: Ulbricht, O. (ur.): *Von Huren und Rabenmütter Weibliche Kriminalität in der Frühen Neuzeit*. Köln, Böhlau Verlag, 139–169.
- Valenčič, V. (1954):** Prebivalstvo Ljubljane pred dvesto leti. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 2, 3. Ljubljana, 191–198.
- Valentinitsch, H. (1986):** Aus dem Leben eines liederlichen Weibsbildes. Zur rechtlichen und sozialen Stellung von Randschichten der steirischen Bevölkerung im 18. Jahrhundert. V: Ebert, K. (ur.): *Festschrift Nikolaus Grass zum 70. Geburtstag*. Innsbruck, dargebracht von Fachkollegen und Freunden, 423–432.
- Valentinitsch, H. (1997):** Bettlerinnen in Österreich (16. bis 18. Jahrhundert). V: Gerhard, U. (ur.): *Frauen in der Geschichte des Rechts. Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*. München, Beck, 175–184.
- Van de Pol, L., Kuijpers, E. (2005):** Poor Women's Migration to the City. The Attraction of Amsterdam Health Care and Social Assistance in Early Modern Times. *Journal of Urban History*, 32, 1. Cambridge, 44–60.